

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

A füleki végvár működtetése Koháry II. István
főkapitányságának idején (1667–1682)

Komjáti Zoltán Igor

Témavezető: Dr. Kovács Ágnes

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2011.

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

Fülek végvára a Habsburg-vezetés számára még a 17. század második felében is jelentős szereppel bírt a török további terjeszkedésének megakadályozásában. Az erősség falain belül jelentős számú fegyveres állomásozott, mely nemcsak az oszmán hódítók elleni védelmet látta el, de jogos felkérés alapján igénybe lehetett venni karhatalmi és személyi védelmi feladatok végrehajtására is.

Édesapja 1664-es halála után, ifjabb Koháry István került a füleki főkapitányi székbe, de azt csak 1667 nyarán foglalhatta el. Bár Koháry István főkapitányi fizetését az Udvari Kamara 1664-től 1686-ig folyamatosan folyósította, azaz végig a tanulóideje és 3 éves fogsága alatt is az Udvari Haditanács az állományban tartotta, a jelen értekezés csakis az állomáshelyeként Füleken eltöltött évekkkel foglalkozik, amikor a főúr parancsnoki teendőit ellátta, ott tartózkodott, és befolyása volt a végvár életébe, azaz 1667 és 1682 között.

Az értekezésem egyik célkitűzése, hogy bemutassam ifjabb Koháry Istvánnak a füleki helyőrség katonai, ellátási és igazságszolgáltatási feladatokkal kapcsolatos szervezőtevékenységét: Hogyan szerezte és szervezte meg katonáinak folyamatos ellátását? Milyen lehetőségei voltak Fülek falainak javítására és karbantartására? Milyen módok álltak rendelkezésére a hadkiegészítés terén? A rábízott katonai igazságszolgáltatást Koháry István pártatlan bírónak látta-e el?

Ugyanakkor be szeretném mutatni egy olyan végvár életét, mely a 17. század végén egyszerre volt királyi végvár, nemesi közigazgatási centrum és civil személyek lakóhelye. Fülek 1667–1682 közötti történetének kutatásához nélkülözhetetlen Koháry István levelezése. Mivel Füleken a katonai jelleg dominált, a város közigazgatásába markáns beleszólása volt Koháry Istvánnak, mint a főkapitánynak, aki emellett a város egy részének földesura is volt. Tehát elég befolyásos személyként tartották nyilván, akinek mindkét szférára befolyása volt, sokan figyelembe vették szavát, kikérték tanácsát és megbíztak benne, amit széleskörű levelezése is megmutat. Ezen iratok olvasása és feldolgozása által általános képet próbálok adni Fülek mindennapjainak életéről, különösen a katonai vonatkozású dolgokat illetően.

Fülek jellegzetessége az volt, hogy a nemesség igen nagy számban élt a végvár területén, mivel hogy három vármegye tisztikarának és közgyűlésének adott otthont. A civil és katonai együttélés nem volt súrlódásmentes, és bár Koháry Istvánnak törvénykezési joga volt az egész végvár területén belül, a magisztrátusok speciálisan túlzott megléte olykor akadályozta az igazságszolgáltatás működését. Értekezésem arra is választ ad: össze lehetett-e egyeztetni a katonai és nemesi érdekeket egy olyan végvárban, mely fokozottan ki volt téve szinte minden nap az ellenség támadásának?

Értekezésem ugyanakkor nemcsak Fülelkel foglalkozik, hanem a 17. század harmadik harmada Magyarországnak szinte egész területéről autentikus adatokat közöl, hírmorzsákat, kis „mikro-eseményeket”, történéseket tartalmaz, melyek apró epizódokat (köznyelvi kifejezéssel: sztorikat) mutatnak be Alsó-Magyarország, Felső-Magyarország és a Hódoltság mindennapjainak életéből, mint korjelenségeket.

II. Az alkalmazott módszerek vázolósa

Munkám során alapvetően levéltári kutatómunkát folytattam, melyet a Magyar Országos Levéltár intézményeiben, valamint a Heves megyei és a Nógrád megyei Levéltárakban végeztem. A 2004-ben kezdődő kutatások első szakaszában kifejezetten Koháry Istvánra kerestem rá a regiszterekben, és azokat szisztematikusan végignéztem, végigolvastam, kigyűjtöttem. Az Országos Levéltár mikrofilm-kutató részlegében végigtekintettem azt a regisztert, amelyik a Koháry-család filmeken levő levéltárát tartalmazza, és abból először csak azokat választottam ki, melyek a füleki főkapitányságára vonatkozóan tartalmazhattak adatokat (pl. török kori levelek, kuruc kori levelek, levelezés Thököly Imrével, levelek az Udvari Haditanácstól, stb). Ezzel párhuzamosan Esterházy Pál levéltárában is kikerestem azokat a leveleket, melyeket Koháry István írt neki. Ezután következtek a Koháry-család levéltárából azok a tekercsek, amelyek családi levelezésként vannak feltüntetve. A családi iratok áttanulmányozása sikert hozott, mert nagy részük katonai jellegű volt, a téma kibontakoztatásához elengedhetetlen.

Indirekt módon is rátaláltam számos forrásra. Megnéztem a Szepesi Kamara irattárát (E 254), az Udvari Haditanács hozzájárulásait (A 14), végignéztem a Korai kuruc mozgalmak levéltárát (G 1–G 13-as fondok) és Esterházy Pál levéltárának nagy részét. Ez utóbbiban fontos információkra is bukkantam, olyan Fülekről származó vagy Koháry által írt levelekre, melyeket mellékletben vagy levélkivonatként küldtek fel a generálisnak.

A több éves gyűjtőmunka során egyre több újabb szempontot fedeztem fel, ezért a korábban már megnézett forrásokat ismét áttekintettem, de most már ezekkel kibővítve. Ugyanakkor a Nógrád és Heves megyei levéltárban a megyegyűlési jegyzőkönyvekben nemcsak a Koháry István (illetve ennek latin megfelelőjét) és a Füle szavakat kerestem, hanem másokat is, pl.: „praesidium Fülekiensis”, „Supremus Capitaneus hujus loci”, „Vice Capitaneus”, „praesidiarius Fülekiensis”, stb. És ennek eredményeként a felhasználható és értékelhető szövegek száma megnőtt, és így komplett képet alkothattam a vármegyék és a végvári katonaság egymással való viszonyáról és életéről.

Az általam gyűjtött anyagot feldolgoztam és értelmeztem: nagy részének tartalmát leírtam, másik részét lemásoltam, és kulcsszavakkal és –kifejezésekkel láttam el, hogy rá tudjak keresni bármikor. Később számítógépes adatbázisba vittem be minden forrást, ami még egyszerűbbé tette a munkát, mert az összefüggéseket hamarabb átláthattam, és a regisztrumba vétel alapján percek alatt ki is kereshettem a kézzel másolt forrást. Az egyes fejezeteket kisebb részekre osztottam, az azokhoz tartozó forrásokat összeillesztettem, tartalmilag értelmeztem, összerendeztem, és úgy készítettem el.

Koháry István életrajzírói viszonylag kevés konkrétumot dolgoztak bele a biográfiájába, így azokból kiindulni alig lehetett. A korábbi életrajzok inkább a főkapitány heroizmusáról és nagyszerűségéről szólnak, tutori, paternalisztikus és mecénási erényeit méltatják, viszont történelmileg értékelhető konkrétumokat nem igazán tartalmaznak. Így a témához szakirodalmat általában keveset használtam.

Ugyan Merényi Lajos és Thaly Kálmán már megjelentetett a 19. század végén néhány forrásközleményt a Koháry-levéltárból, én azokat mégis eredetiben is

kikerestem, hátha hibák is előfordulhatnak. (Egy szintén Koháry Istvánhoz köthető, de nem a doktori értekezés témájában készült tanulmányomban feltártam olyan hibákat, melyeket két korabeli monográfia készítője annak idején elkövetett.)

III. Az eredmények tézisszerű felsorolása

Koháry Istvánt édesapja, idősebb Koháry István 1664. július 19-i halála után azonnal füleki főkapitánynak javasolta (édesanyja, Balassa Judit) kérésére Wesselényi Ferenc nádor, amit Szelepcsényi György kalocsai, majd esztergomi érsek és Zichy István kamarai elnök és koronaőr is szorgalmazott. Bár Koháry István kiskorúsága és tanulmányai miatt nem foglalhata el a füleki főkapitányi széket, a fizetést augusztus 1-jei hatállyal folyósítani kezdték számára. Fülek irányítását Unger Mátyás alkapitányra bízták, de annak 1664. novemberi halála miatt gondoskodni kellett újabb vezetőről. 1665 elején nevezte ki az Udvari Haditanács Bélteky Pált, az új alkapitányt.

Koháry István ténylegesen 1667. július 1-jén foglalta el a szolgálati helyét Füleken, miután megkapta a főkapitányi instrukciókat és felesküdt az uralkodóra. A kinevező okirat olyan kitételeket is tartalmazott, miszerint Bélteky Pálnak egy teljes évig felügyelnie kell az ifjú főkapitány minden döntésére, és el kell sajátíttatnia vele azokat az ismereteket, amit illik tudni egy végvári parancsnoknak.

Koháry István főkapitányként megállta a helyét. Uralkodó iránti hűségével nem volt soha gond, ha eltávozásra kellett mennie, Esterházy Páltól vagy Bercsényi Miklóstól mindig engedélyt kért erre. Ha Fülek ellátása és karbantartása nehéz körülmények közé került, akkor igyekezett minden alkalommal akár levélben, de akár személyesen is megjelenni a vármegyék gyűlésein, Esterházy Pál, az Udvari Haditanács előtt, sőt I. Lipóttól is kért audienciát a hiányosságok prezentálására.

Csupán egyetlen probléma merült fel ellene: az, hogy a füleki katonákat szándékosan engedi ki a falvakra és törököket fogságba ejteni és sarcoltatni a Hódoltságra, mellyel azok nemcsak kárt okoznak a magyar lakosságnak, de a nagyon illékony vasvári békét is megszegik, és egy újabb háborús helyzetet generálnak. Emiatt Koháry Istvánt több alkalommal is írásban rótták meg, Raimondo Montecuccoli

haditanácsi elnök felrendelte magához, sőt 1674 nyarán még letartóztatásáról és leváltásáról is döntött az Udvari Haditanács, amelyre végül is nem került sor.

Koháry István füleki helyőrsége állandó létszámhiánnyal küszködött, hiszen az Udvari Haditanács létszámstopot vezetett be, és a meghalt vagy fogságba esett végváriak helyett nem lehetett újabb katonákat felfogadni. Fülek végvárában az 1665-ös hadügyi reform 400 lovas, 300 talpas és 100 császári lövész (muskétás) meglétét írta elő, de ez a hadilétszám csak ritka esetben teljesült. A főkapitány ugyan többször is írt a felettes szerveinek a hadkiegészítés ügyében, és a fellegvár megerősítésének érdekében 50 muskétás Szendrőről való kiutalását is folytonosan szorgalmazta, toborzási parancsot csakis országos veszedelem idején adott ki a Habsburgok legfőbb katonai szerve.

Koháry István a létszámhiányt azonban eredményesen pótolta a szabadlegényekből vagy más néven szabad hajdúkból, akik Fülek környékén táboroztak, és csupán zsákmányért voltak hajlandóak a főkapitány parancsainak alávetni magukat.

A füleki helyőrség nagyon ritkán kapott zsoldot a Habsburg Birodalom pénzügyi nehézségei miatt. A katonák mégsem éheztek, mert megélhetésüket főleg a kuruc és török rabok megsarcoltatásból, a civil lakosságtól és a vármegyéktől kapott vagy megszerzett élelmiszerekből fedezni tudták. Koháry István a Füleken tartózkodó és a szomszédos vármegyéktől szintén elegendő élelemre és lótakarmányra tett szert. A kuruc betörések idejétől, 1672-től kezdve, a vármegyék szívesen hozzájárultak élelemmel és pénzüsszeggel a füleki helyőrség ellátásához, mivel Koháry István ígéretet tett, hogy ezeket a felajánlásokat levonhatja az államilag megszabott repartitio összegéből. De olyanra is sor került, hogy a Koháry-család vagy más főúri családok gazdaságaiból vásároltatta fel a hiányzó ellátmányt a főkapitány.

A füleki erőd karbantartási és építési munkálataira szintén akadozva jutatta el az Udvari Haditanács a kellő pénzmennyiséget. Koháry István rendszeresen szorgalmazta az építési munkálatok fontosságát, és előbb-utóbb mindig megkapta a kívánt összeget. A folyamatos munkálatok azonban mindig biztosítva voltak, mert Koháry Istvánnak a vármegyék szinte mindig megadták az országgyűlések által rájuk

megszabott természetbeli ingyenmunkát (gratuitus labor) munkáskezek és építési anyagok rendelkezésre bocsátásával. A gratuitus labort azonban megfelelő pénzösszeg kifizetésével is megválthatta a vármegye. Így rendezte adósságát a Fülektől távol elhelyezkedő Zólyom vármegye, és sokszor a Füleken tartózkodó vármegyék is éltek ezzel a lehetőséggel. Várépítésre még más forrásokból is befolyhatott pénz: vármegyei felajánlásból (pl. alkalmanként a kötelezőn felüli, ún. „különleges ingyenmunka” [extraordinarius gratuitus labor] teljesítéséről döntöttek kooperációban a magisztrátusok, vagy halálra ítélt lakosokkal váltatták meg az életüket, ha fizetnek a füleki falak javítására), kuruc foglyok váltságdíjából és Koháry István vagy más magánszemélyek önkéntes felajánlásaiból. A pénznek még jobban is örült a főkapitány, mert abból szakembereket és szorgalmasabb „szakmunkásokat” fogadhatott fel, mert a vármegyék által küldött, ingyenes munkára rendelt jobbágyok nem hivatásszerűen végezték a rájuk bízottakat. A váralaprajz változtatásával járó munkák alkalmával főépítész érkezett Fülekre, melyet az Udvari Haditanács bocsátott Koháry István rendelkezésére.

A füleki csapatok hadianyag-szállítását a Füle közelében található mezővárosok látták el. Ha messzebről jött a szállítmány, minden vármegye a saját határáig vitette szekérrel azt, a kíséretet pedig a füleki helyőrség biztosította. Ám időnként Koháry a saját családja domíniumainak erejét is igénybe vette: lovakat és szekereket kért édesanyjától.

Koháry Istvánnak csakis a füleki helyőrség tagjai felett volt bíraskodási fennhatósága és ítélkezési joga. Más végvár és más végvárrendszer illetve kiváltságos katonai körzetek (pl. hajdúvárosok) személyzete felett nem ítélkezhetett, csak jelentést tehetett az illetékes katonai parancsnoknak vagy javaslatot tehetett a büntetést illetően. Ugyanígy Koháry Istvánnak nem volt bíraskodási joga a civil lakosság felett sem Füleken kívül.

A katonai igazságszolgáltatással a seregbíró foglalkozott Füleken. Koháry István ciklusának első részében Oroszlány István töltötte be ezt a posztot, akit Dúl Mihály váltott 1677-ben. A katonai ítéleteket a seregbíróságon hozták, melynek elnöke Koháry István volt, az ő távollétében pedig az alkapitány vette át tőle ezt a posztot. A

seregbíró feladata a tanúvallomások felvétele, a jogi adminisztrációval járó vagy hitelesítési és kezességi okiratok kiállítása volt, a seregszéken vagy hadiszéken kimondott ítéletek végrehajtása, ezen kívül ő vezette a jegyzőkönyvet a seregbírói tárgyalásokon, sőt a várvezetőség hiánya esetén az elnöki helyet is ő foglalta el.

A seregbírói tárgyaláson a főkapitány, az alkapitány és a seregbíró mellett meghívást kapott az ítélőbíróság tagjaként egy Füleken szolgáló tiszt is, és alkalmanként egy-egy közkatona is. Állandó civil tagként a vásárbíró is jelen lehetett rajta. A füleki végvárra jellemző volt, hogy a seregbírói ülések gyakran egy napra estek a megyegyűlési napokkal, és a magisztrátusok tagjai szinte minden esetben meghívást kaptak a bíróság soraiba.

Az ítélettel elégedetlen katonák jogorvoslatért a Bányavidéki Főkapitány hadiszékére fellebbezhettek, amelyen Esterházy Pál generális vagy a helyettese, idősebb Bercsenyi Miklós elnökölt. A hadiszéken kimondott ítéleteket végre kellett hajtani helyi szinten, amit Koháry Istvánnak teljesítenie kellett.

Füle nemcsak királyi végvár, hanem mezőváros és három vármegye (Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest–Pilis–Solt) székhelye is volt egyszerre, tehát a katonákkal együtt nagyszámú civil lakosság is együtt élt.

A Habsburg-vezetés nem tudta kielégítően ellátni a füleki katonaságot, ezért a vitézek több alkalommal a civil lakosságtól szereztek meg a megélhetésükhöz szükséges élelmet és iparcikkeket. A végváriak áldozatai a legtöbb esetben falvak vagy mezővárosok lakosai voltak, azokban a vármegyékben, melyek Fülekhöz közel helyezkedtek el: Nógrád, Pest–Pilis–Solt, Heves és Külső-Szolnok, Gömör, Borsod, Hont; a távolabbiak közül Szepes, Zólyom, Bars vármegye szenvedte meg a fülekiek támadásait. Ezen kívül a füleki katonák jársági és kunsági települések libertinus (mentességet élvező) lakosait is zaklatták, továbbá alföldi szerb lakosságú falvakat és tiszántúli településeket is.

A vármegyei nemesség különösen rossz néven vette a füleki katonák erőszakos beszerzéseit, és számtalan feljelentést küldtek, mind magához Koháry Istvánhoz, mind feletteseihez vagy kormányiszterekhez, mindannyiszor a katonák megbüntetését és az elvesztett értékek visszajuttatását követelték.

A Fülekre betelepült három vármegye különösen rossz viszonyban állt Koháry Istvánnal és a katonai előljárással, mert a katonák tetteit szándékosnak minősítették, és saját nemesi jogaik megcsorbítását látták abban, hogy a főkapitány sorra kiveszi a vármegye kezéből a tetten ért végváriakat. A nemesség minden törvényes eszközt megragadott, hogy igazát érvényesítse a füleki katonai magisztrátussal szemben. Mivel Koháry István a legtöbb esetben a saját katonáit óvta, állandó vitára került sor, mely csak akkor szakadt meg, mikor az ellenség komolyan fenyegette Füleket.

A Füleken székhelyet kialakító vármegyék az előbb említett súlyos véleménykülönbségek ellenére is felismerték azt a veszélyt, amit a végvár és helyőrség romlása jelentett volna a civil lakosság számára. Ezért nemcsak az országgyűlés által megállapított élelmezési, ellátási és várépítési kötelezettségeknek tettek eleget, de bizonyos alkalmakkor elfogadták a katonai vezetés kérését, vagy maguk szavaztak meg (közösen kooperálva egymással) különleges adományokat, és járultak hozzá a végvár ellátásához és építéséhez, még akkor is, ha törvényileg nem is rendelték őket Fülel eltartására.

A nemesség úgy is próbálta a végvár védelmét megőrizni, hogy a tetten ért, és a vármegyei törvényszék elé rendelt katonákra csak ritkán rótt ki halálbüntetést, és megelégedett a kisebb mértékű büntetéssel (fogság, botbüntetés, bírság).

A polgári és a katonai törvénykezés Füleken összefonódott: bár Koháry István egész főkapitányi ciklusa alatt végig megőrizte a katonák feletti törvénykezési primátusát, mégis a seregszéki tárgyaláson a vármegyék egész tisztikara a bíróság állandó tagja volt.

IV. Az értekezés tárgyában megjelent publikációk listája

1. Adalékok gróf Koháry István (1649–1731) Heves vármegyei birtokviszonyaihoz, in: AGRIA XLIV. (az Egre Dobó István Vármúzeum évkönyve, szerkesztette: Petercsák Tivadar és Veres Gábor), Eger, 2008, 111–131. oldal

2. „...És így az régi jó rendtartás is megállatik és tartatik...”. Koháry István levelezése füleki főkapitányságának korában az egri vilájet török uraival (1667–1682), in: AGRIA XLV. (az Egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, szerkesztette: Veres Gábor), Eger, 2009, 105–123. oldal
3. „...Az mit hallottam, kötelességem szerint akarám Nagyságodnak tudtára adnom...”. Adalékok a híráramlás és hírhálózat történetéhez Felső-Magyarországon Koháry István füleki főkapitány levelezése tükrében (1672–1682), in: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) XVII. (2010), 1. szám, 113–140. oldal
4. „...Lehetetlenség a fent forgó terhes dolgoknak és fájdalmas injuriáknak szennyvedése...” Koháry István füleki főkapitány és a nemesség nézeteltérései (1667–1682), in: KÚT. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa, IX. évfolyam, 2010. 2. szám (Gergely Jenő emlékszám), 148–164. oldal
5. „...Mint az tatár, úgy jöttek falunkra...” A portyázó füleki várórség viselkedése a polgári lakossággal szemben Koháry István főkapitánysága idején (1667–1682), in: Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften, 1. Jahrgang, 1. Heft, September 2010., Wien, 2–27. oldal
6. Koháry István füleki főkapitány szerepe az 1670-es Wesselényi-felkelés leverése utáni konszolidációban, in: Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften, 1. Jahrgang, 2. Heft, November 2010., Wien, 2–15. oldal
7. „...Édes eleink véres verítékével szerzett, és eddig is fennálló nemesi szabadságunknak labefactáltatása...”. Koháry István füleki főkapitány (1667–1682) várórségének nézeteltérései a Heves és Külső-Szolnok vármegyeyi

magisztrátussal, in: AGRIA XLVI. (az Egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, szerkesztette: Veres Gábor), Eger, 2010, 93–114. oldal

8. Koháry István híradása a kuruc–török hadak 1682-es felső-magyarországi hadjáratáról, in: Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften, 2. Jahrgang, 1. Heft, Januar 2011., Wien, 2–14. oldal